

S. Varga monográfiájának. A szerző a költői eszköztár és képalkotás vizsgálatánál – amelyet hagyományosan és bevallottan Ady szimbolizmusának családfa-kutatása vezérel – előbbre helyezi a szubjektum és a megélt, az érzékekre gazdagon ható világ egymáshoz való viszonyának rekonstrukcióját. S. Varga empatikus interpretációja az elemi erővel feltörő, titkolt-bevallott élmény-, gyönyör- és boldogságvágygal, a *vitalizmussal* való viaskodásban találja meg a legfőbb közös vonást Vajda, Komjáthy és Czöbel Minka költészetében.

E belső, költőileg termékeny küzdelem során egyelőre erősebbnek bizonyulnak a tradicionális erkölcsi és mentális kódok. A vágyképzetek áthelyeződésének három lehetséges útja áll előtűnk. Amíg Vajdánál a bűnrel és kárhozattal való szembenézés nyújt feloldást, addig Komjáthy, aki érzékenyebb „az élményben feltáruló dionüszoszi valóság démoni volta iránt” (216.), fokozatosan jut el a személyiség ezálta-

li kiteljesítéséről való lemondásig, a „tisza szellemiségig” (219.). Komjáthy-fejezetében S. Varga felhasználja a kéziratban maradt „szómágikus” töredékeket, „ösigéket” is, amelyeket azóta – a publikált és hátrahagyott költeményekkel együtt – kritikai igényű kiadásban megjelentetett, mintegy filológiai fedezeteként a monográfia vonatkozó részeinek (K. J., *Összes költeményei*. Bp., Unikornis, 1995).

Czöbel Minka esetében a szerző folytatója Pór Péter és Weöres Sándor törekvéseinek, akik újrafelfedezték a kortárs irodalomtörténet számára a nyírségi Anarcs elfeledett költőnőjét. Kevesebb figyelmet szentel az Aranyepigonnak, ehelyett olvasatában azt a folyamatot követhetjük nyomon, amelynek során „a frusztrált, elfojtott érzelmi készletés tagadásokon át mégis felszínre tör” (250.), ahogy a „negatív vitalizmus” a rút, a morbid, a pervertált iránti fogékonysághoz vezet.

Gámgó Gábor

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI. LEVELEZÉS III. (1876–1885)

Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Györfly Miklós. Budapest, Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, 1992. 827 [4] l.

Huszonegy esztendővel a Jókai-levelezés kritikái kiadásának első, tizenhéttel második kötete megjelenése után 1992-ben napvilágot látott az író 1876–1885 közötti levelezését közreadó harmadik kötet.

Az ebben az időszakban írott 345 levél több mint kétharmada, 271 első közlés: ez az arány hasonló a második kötetéhez, de a korábbiakhoz képest megcsappant a Jókai tollából származó levelek száma (mindössze 139), s ami a legfeltűnőbb: szinte teljesen hiányoznak a családi levelek. Szinte hihetetlen, hogy Jókai, aki 1860–1875 között 21 levelet írt Károly bátyjának, a következő tíz évben egyetlenegyvet se küldött volna, vagy hogy Eszter néniétől, akivel

korábban rendszeresen levelezett, mindössze egyet kapott, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy utóbbinak Jókai által is nagyrabecsült férje, Vály Ferenc, e levelezés-kötet időhatárain belül eső időpontban, 1882-ben halt meg. Lehet, hogy egyszer megoldódik e rejtély, de ami a Hegedűs Sándorral, unokahúga férjével folytatott levelezést illeti, arra már most létezik lehetséges magyarázat. A sajtó alá rendező azzal az aláírással tette közzé Hegedűs fényképét, hogy „kötetünk időkorében 19 levelet kapott Jókaitól, de ő egyet se küldött”. Ez az állítás azonban aligha felel meg a valóságnak. Kevéssé valószínű ugyanis, hogy Jókai, aki több ízben írásban kért választ Hegedűstől,

ráadásul szó nélkül napirendre térve afőlött, hogy válasza sem méltatja, továbbra is teljes bizalommal fordult volna hozzá. S valóban, több Jókai-levelelről feltételezhető, hogy válaszként íródtak (például a 732., 735., 794. levelek – utóbbiról először Győrffy Miklós is úgy véli, hogy válaszlevél, majd, bár így nem teljesen érthetőek a levél születésének körülményei, lebeszéli saját magát, 460.). Sokkal valószínűbb, hogy a második házassága miatt az író és feleségét megrágalmazó Hegedűs Sándorék leveleit a mélyen megbántott Jókai – esetleg halála után felesége, Nagy Bella – megsemmisítette. Ezt a feltételezést alátámasztja, hogy Hegedűs eddig közreadott egyetlen levele nem a Nagy Bella által az OSZK-nak eladott anyagból származik, amely a Jókaihoz írt leveleket tartalmazza, hanem Tisza Lajos levélgyűjteményéből. (*Jókai Mór levelezése*, II. köt. Bp., 1975. 918.) Tévesen írja Győrffy, hogy „Jókai élete csaknem minden mozzanatáról, még a jelentéktelenekekről is megemlékezett” (426.). Éppen ez a kötet világít rá arra, hogy magánéletéről milyen keveset tudunk. A családi levelek megsemmisülése, lappangása azért nagyon sajnálatos, mert ideje volna, hogy Mikszáth Kálmán mára már sok tekintetben elavult Jókai-életrajza után megszülessen egy modern biográfia, melyhez a magánéletét, személyiségét elrejtő Jókairól éppen e levelekből remélhettünk volna új ismeretekhez jutni.

(Győrffy Miklós egyébként a család tagjairól szóló információkkal maga is igen szűkmarkúan bánik: az első, Hegedűs Sándornak címzett levélnél nincs utalás a *Levelezés* II. kötetének 712. oldalához, ahol életrajza található, sőt a jegyzetből azt sem tudjuk meg, hogy az a Sándorka, akinek „már két foga van”, ifjabb Hegedűs Sándor, 376–377. Csak a Hegedűshöz írt harmadik levél jegyzeteiben olvashatunk róla annyit, hogy Hegedűs Sándor nemré-

gen a „családba került”, de hogy Jókay Jolán férjeként, 1871-ben, arról ekkor sem (380.). Vály Ferenc neve is már másodszer fordul elő, mikor az I. kötetben található életrajzához visszaul (495.). Vály nevének újabb előfordulásakor derül ki, mi eljárásának oka: „A levél-író, Jókai sógora, a tudós professzor nem szorul bemutatásra” (511.) – írja. Pedig, mint tudjuk, egy újszülöttnek minden életrajz új. Ráadásul ha informál, akkor is megnehezíti a tájékozódást: Vály Ferencné Jókay Eszter például az egyetlen neki szóló levél címléírása szerint, posztfeminista korunkhoz illően egyszerűen Vály Eszter, 42., így a névmutatóba is Vály Eszterként vették föl, innét utalnak Jókay Eszterhez, míg Vály Ferencnéként a mutatóban nem szerepel, pedig a 42. oldalon közreadott borítékon asszonynevére címezte meg a levelet Jókai.

A levelezés első két kötetét ismertető Tamás Anna is már abban látta a kiadás egyik legfőbb érdemét, hogy „betekintést nyújt a folyamatba, melynek során a Magyarországon egyre nagyobb népszerűsége jutó író bekerül az európai irodalom áramába.” (It 1978. 288.) Igaz ez a harmadik kötet esetében is: a levelek egyrészt óriási segítséget nyújtanak Jókai német- és franciaországi recepciójának majdani feldolgozásához, sőt *A cigánybáró* és *Az arany ember* színpadi változatai kritikai kiadásának elkészítéséhez is. (Bár az utóbbi esetében megnehezíti majd a kutatók dolgát, hogy a levelezésben szereplő Jókai-művek listájából sajnos kimaradt *Az arany ember*, így betűről-betűre kell e kötetet végigolvasniuk.) Másrészt e levelek sokban árnyalják a Jókairól korábban vélteteket. Mikszáth szerint Jókainak nem volt érzéke az anyagiakhoz, állandóan előnytelen szerződéseket kötöttek vele a kiadók. Itt viszont Otto Janke, Jókai legfontosabb német kiadója az író teljesíthetetlenül „magas követeléséről” panaszkodik, de azért jól megfizeti a *Sze-*

retve mind a vérpádig című regényért (579). Egy másik esetben, mikor az írónak tudomására jut, hogy leégett Franz Jauner bécsi színháza, ahol *Az arany ember* bemutatójára készültek, még aznap levelet ír, melyet így kezd: „Meggrendített a hióbbír a városi színház tűzvészéről. Nem változtatja meg ez a szerencsétlenség a szerződésünket?” (634.)

Utóbbi levelét ahhoz a Schnitzer Ignáchoz címezi, akinek – Otto Janke mellett – német nyelvterületen elért sikerei nem kis részét köszönheti. Janke ismerte föl azt, hogy Jókai művei eladhatóak lesznek, ha nem a korábbi „nyomorultul szégyenletes német fordítások”-ban adja ki őket (374.). (Janke véleménye ellenére Jókai négy évvel később, 1880-ban német fordításokat küld nyersanyagul Franciaországba. 138.) Schnitzer Ignác pedig nemcsak *A cigánybáró* és *Az arany ember* színrevitelében működött közre (olyannyira, hogy előbbi szöveggönyvének írójaként végül csak az ő nevét tartják számon), hanem, mai szóval, Jókai menedzsere volt a Monarchia osztrák felében. Schnitzer érdemeire, valamint arra való tekintettel, hogy 1876–1885 közt Jókai neki írta a legtöbb fennmaradt, szám szerint 28 levelet, legalább egy tisztességes életrajzot megérdemelt volna. Györfffy Miklós ehelyett megelégszik annyival, hogy tudtukra adja: „mivel nem izmos tehetségről van szó, csak régebbi lexikonok beszélnek róla”, majd annyit elárul Schnitzerről, hogy „számos opera és operett szöveggönyvének írója, *A cigánybárón* kívül is”, valamint hogy „sok Petőfit tolmácsol, Jókaiából hármát, több Szigligeti- és Csiky Gergely-darabot”. (400.) Nemcsak az nem derül ki, hogy például mely Szigligeti-darabokról van szó, bár elismerem, ezeket nem sorolják föl az osztrák lexikonok, hanem az sem, mely művek szöveggönyvírója, pedig egyikről, a *Müzzedin* című operáról, a

734. oldalon szó esik – Schnitzer nevének említése nélkül. Azt sem tudjuk meg, hogy Ausztriában nem egyszerűen újságíróként, hanem első-sorban zenekritikusként tartották számon. Mindennek az lehet az oka, hogy Györfffy Miklós nem nagyon kedvelheti Schnitzert. Amikor utóbbi Jókai Mór tudtára adja, hogy készen van *A cigánybáró* teljesen átdolgozott második felvonásával, ezt a kommentárt olvashatjuk: „láthatólag a színpadra vivő szerzőktől teljesen függetlenül, egyszemélyű döntése alapján dolgozik és átdolgoz, panaszkodik (majdnem azt mondtam: áskálódik)” (711–712.).

Az első Franz Jaunerről írt jegyzet sem tartalmazza az összes szükséges információt: Györfffy Miklós ugyanis sok esetben az egyes személyekhez kapcsolódó tudnivalókat nem az illető nevének első előfordulásához készített jegyzetben adja közre egyszerre, hanem mozaikszerűen, több levélhez szétszórva. Így Jaunerről először azt olvashatjuk, hogy „idők folyamán fontos bécsi színházakat vezet” (618.), de hogy ő az aki *Az arany embert* és *A cigánybárót* előadhatja, arra csak a 698–699. és a 713. oldalakhoz írt jegyzetek figyelmes összehasonlítása után következtethetünk. Arra, hogy Heinrich Laube a bécsi Stadttheater igazgatójaként érdeklődött Jókai *Miltonja* iránt, viszont egyáltalán nem derül fény, s keresztneve csak a névmutatóban szerepel. A sajtó alá rendező nem mindig hibázatható: jogosan panaszkodik *Az arany ember* esetében az alapkatatások hiányára, ám az már nem jogos, amikor ezzel magyarázza, hogy nem sikerült megállapítania, Jókai milyen szövegváltozatot küldött belőle a bécsi színpadi változathoz. (660.) A probléma tisztázása érdekében Czanner Mihály *Az arany ember dramatizálásának színháztörténetéhez* című tanulmányához kellett volna fordulnia (In *Az élő Jókai* [Bp.] 1981.). E tanulmány ismerteti a darab

Budapesten 1884-ben, a bécsivel egy időben folyó előkészületeit, a rendező Paulay Ede javításait. A Czenner által feltártak, valamint a levél tartalma és Jókai fogalmazásmódja – „Hier schicke ich Ihnen die Scene, die noch eigenschaltet wurde im original” (251.) egyaránt arra engednek következtetni, hogy a Gyórfy által azonosítani nem tudott, utólag küldött szövegváltozat, valószínűleg Paulaynak a magyar előadáshoz készített – Czenner által közreadott – javításait tartalmazta (Czenner, i. m. 129.).

A kötetben sok a felesleges jegyzet, mint például: „daß Goldmensch an der Wien gespielt werden soll – daß Goldmensch im Theater an der Wien gespielt werden soll” (682. – elég lett volna a német szövegben, szögletes zárjelben javítani); „Baron P. frug – Baron Podmanicky frug” (736. – a frug a fragen ige Jókai által rosszul képzett múlt idejű alakja). Gyórfy nem mulasztja el, hogy *Az arany ember* „világsikere – legyünk szerények: európai sikeré”-ről tudósítson, amikor azt mindössze Bécsben és Prágában mutatták be, s Prágában is a bécsi társulat vendégszerepelt (706.), ám arra nem fordít gondot, hogy megadja a színészek keresztnevét és utána járjon kilétüknek, aminek például az a következménye, hogy a Buska, Török-Buska, Buska-Török Johanna grófné és Buska grófné alakok – bár egy személyt rejtenek, *Az arany ember* bécsi előadásának egyik szereplőjét – a névmutatóban e négy formában egyaránt előfordulnak.

Számos esetben az érthetetlen, hibás német és francia fordítás okoz nehézséget, olykor a sajtó alá rendezőnek is.

„A szóban forgó téma körülményeinek részletesebb ismeretében is bajos Szarvady közléseit pontosan felfogni” – panaszolja Gyórfy Miklós annak a levélnek kapcsán, melyben a Párizsban élő, franciául író Szarvady Frigyes arról értesíti Jókait, hogy megkapta a folytatásokban megjelenő *Szabadság* a

hó alatt című regény első három számát, s mivel ezekből másik példányhoz is hozzájutott, a majdani fordítás reményében továbbítja azokat a [Le] Temps igazgatójának, illetve Calmann Lévy könyvkiadónak (430.). A hibáktól hemzsegtető fordításból ezt bizony nem is lehetett volna kihámozni. Olyan is előfordul, amikor nem szerepel magyarul, amit le kellett volna fordítani – például a *Deutsche Revue* című folyóirat jellegéről informáló alcím (414.), de az is megtörténik, hogy magyarra fordították azt, amit nem kellett volna, sőt nem is lett volna szabad: például a *Journal Officiel* címét, imígyen: Hivatalos lap (392.). Az már csak egyszerű figyelmetlenség, hogy Jókai betűhibáját, amit Gyórfy a levél címléírásában pontosan rögzített (egyébként feleslegesen – „Neue Illustrirte[!] Zeitung”), a jegyzetben Gyórfy Miklós maga is megismétli (440.).

A jegyzetek elkészítésénél Gyórfy Miklós eltért az első két kötetben alkalmazott gyakorlattól. A levelek alaki leírásánál nemcsak közli, hogy milyen állapotban van a kézirat, hanem részletesen le is írja. Így például a 744. levélről megtudjuk, hogy „szövege egyetlen javítás nélküli tiszta írásképet mutat” – ami felesleges információ, hiszen a javításokat, ha vannak, a levél leírásakor úgyléleki jelölni kell. Egy másik esetben, a 884. levélnél azt olvashatjuk: „az úrlap tetején idegen kéz okvetetlenkedő, semmi új adatot nem nyújtó zöldeskék tintaceruzás mondata éktelenkedik, amely még lenyúlva is hagy nyomot”, ami szintén felesleges közlés, mert nem az olvasókra tartozik, hogy a sajtó alá rendező munkája közben min bosszankodott, továbbá mert végül nem tudjuk meg, hogy mi volt a bosszantó mondat, ráadásul még azon is el kell gondolkoznunk, hogy mit jelenthet az a „lenyúlva”. A részletes alaki leírással nemcsak az a baj, hogy sok helyet foglal el, alapvetően azért felesleges, mert a kötet megjelenése annak biztosítéka, hogy a

benne közreadott levelek fennmaradnak az utókornak.

Az alaki leírásoknál is több helyet vesz el az, hogy Győrffy Miklós nem elégedett meg a szükséges tudnivalók jegyzetekbe foglalásával, hanem a jegyzetek előtt, néha helyett – rendszerint hosszas – magyarázattal látja el a leveleket. Ez az eljárás az első két kötetnél csak akkor fordult elő, ha a kommentár nem volt lábjegyzethez kapcsolható. (Így a terjedelem jelentősen nőtt: a második kötet 498 leveléhez 412 oldalnyi jegyzet tartozik, a harmadik kötet 345 leveléhez 435 oldalnyi, azaz bár a levelek száma utóbbiban 153-mal kevesebb, a jegyzeteké csak 23 oldallal.) Ezekben a jegyzeteket megelőző leírásokban részint azt a folyamatot ismerteti a sajtó alá rendező, amelynek során az egyes leveleket sikerült vagy esetleg nem sikerült datálni (például 733., 740. lev.), másrészt értelmezi, s mivel az idegennyelvűek fordítása csak a kommentár után következik, *előre* értelmezi a leveleket. „Nekünk nem feladatunk a levelek közvetlen megértésén túl tovább bogoznunk” – írja (563.), ám úgy vélem, alaposan félreérti a sajtó alá rendező dolgát. A megértés az olvasó feladata, s zavaróak a helyenként igen csak szubjektívnek tűnő gondolatmenetek, amelyek megírása ugyanakkor elvonta Győrffy Miklós figyelmét a pontos, tömör jegyzeteléstől. (Már önmagában az is zavaró, hogy a szükséges információ megoszlik a kommentárok és a jegyzetek között, mely kettéosztottság gyakran azzal jár, hogy a sajtó alá rendező a jegyzetekben megismétli a kommentárokból leírtakat.) Az információ-átadás e módja teret enged a bőbeszédűségnek, s valóban, lépten nyomon találkozunk vele, például: „később [Jókai] kapcsolata barátivá melegsik az értékes, sajátos főispánnal” (474.), „von Reussnerről jó volna legalább szakadozott adatokat tudni” (792.). Előfordul, hogy e bőbeszédűség

ellenére (vagy épp ezért) adósunk marad fontos adatokkal. Kovács Pál íróorvos irodalmi működésének ötvenéves jubileumát köszöntő levelében Jókai azt írja: „munkáid voltak legelső olvasmányaim” (47.), a kommentárból csak annyi derül ki, hogy Kovács „mintegy tíz önálló kötetet bocsátott ki”, azzal nem próbálkozott a sajtó alá rendező, hogy megállapítsa, Kovács Pál mely műveit olvashatta az ifjú Jókai (408.).

A kommentárok azt mutatják, hogy Győrffyt elsősorban az író személyisége, tetteinek rugói érdeklik, s ebből származik a kötet legnagyobb hiányossága: a bel- és külpolitikai helyzetre vonatkozó információk hézagossága, pontatlansága – pedig e periódusban Jókai a kormánypárti *A Hon*, majd *Nemzet* főszerkesztője, országgyűlési képviselő, s a levelek többsége is e tevékenységeihez kapcsolódik.

1877 júliusában azt írja Jókai: „A török háború úgy látom, hogy nem ígér poétai lelkesedést gyűjtogató anyagokat” (44.). A jegyzetekben egyetlen szó nem esik az orosz–török háborúról, sem a Monarchia állásfoglalásáról, sőt még Jókai elkeseredésének okát sem próbálja meg feltárni a máskor még gondolatait is ismerni vélő Győrffy Miklós. Legalább az akadémiai Magyarország története megfelelő kötetére utalt volna! Vagy: 1878 áprilisában a porosz Otto Janke aggódva kérdi a Monarchia hivatalos álláspontját jól ismerő Jókait, vajon „lesz-e háború?” (413.). A vonatkozó lábjegyzet így szól: „az újságok ez idő tájt csakugyan – még nálunk is – ilyen címekkel harsognak, mint *Angol hadi készülődések Máltán, Plevnai hősök [...]*” (414.) – Győrffy azonban nem adja meg a cikkek leelőhelyeit. E hiányosságok valószínűleg a sajtó alá rendező politika iránti közömbösségének következményei, ami egyúttal ahhoz vezet, hogy néha nem ismeri fel az események közti összefüggéseket. Példá-

ul: Kozma Sándor 1882. szeptember 1-jén kelt levelében tiltakozik az Üstökös személye ellen irányuló, antiszemita gúnyrajza miatt, majd Munkácsy Mihály 1882 októberében felháborodottan ír a zsidók elleni atrocitásokról. Gyórfy utal ugyan a tiszaezlári perre (586.), azt azonban, hogy az antiszemita kirohanások ezzel hozhatók kapcsolatba, s hogy Kozma személye ellen a jobboldali sajtó azért indított hadjáratot, mert a pernek – a vérváddal szembezálló – főügyésze, a sajtó alá rendező nem látszik felismerni. Ennek következtében a Kozma Sándornak még levele közreadása napján, a Nemzet esti kiadásának hasábjain válaszoló Jókai nyílt levele sem annak tűnik, ami valójában. Egy író tiltakozásának a sajtóban megjelenő antiszemitizmus ellen (894. lev.).

További hibája a kötetnek, hogy úgy látszik, nem használ olyan alapvető forrást, mint Váli Mari kéziratosa visszaemlékezései, csak annak Lukácsy Sándor által kiadott egyharmadára rövidített

változatát. Nincs benne Jókait ábrázoló kép, pedig ezt az *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata* (Bp., 1988.) 2.5 pontja előírja, helyette egy görög (Tolna megye) síremlék fotóját láthatjuk. Nemcsak a külföldi életrajzok vannak mozaikszerűen szerkesztve, s nemcsak a külföldi vonatkozású jegyzetek pontatlanok, hanem a magyar vonatkozásúak is. A magyar neveknel is előfordul, hogy hibásan kerültek a névmutatóba (például a 421. oldalon Horn Emilről és nem Antalról esik szó), amelynek elkészítésekor még a sorozatot szerkesztő Nagy Miklós sem kapott annyi figyelmet, hogy megkülönböztessék Jókai azonos nevű kortársától.

Mivel Jókai műveinek új kritikai kiadására még a távoli jövőben is aligha kerül sor, feltétlenül kívánatos, hogy a *Jókai-levelezés maradványának* sajtó alá rendezésekor újra az első két kötetet szerkesztő Kulcsár Adorján, illetve Oltványi Ambrus gyakorlata legyen iránymutató.

Kádár Judit

BEKE ALBERT: HATALOM ÉS SZEREP

Gyulai Pál, az ember. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1994. 197 l.

A szerző könyvével jól érzékelhető hiányt tölthet be, hiszen az utóbbi évtizedekben összehasonlíthatatlanul több szó esett Gyulai eszmeiségéről, főbb munkáiról, mint egyéniségéről. Másfelől művének sajátos, e témakörben mostanában nem épp gyakori a hangneme, amelyet néhány idézettel érzékeltethetünk. „Aki ilyen jól ismeri az élet gyakorlati fogásait [...] az dörzsölt pasas [ti. Gyulai Pál – N. M.], el tudja dönteni: kihez, milyen mértékben, mi-ben és mikor legyen őszinte?” (79.) „Hívei még ezt a kötekedési hajlamát is szimpatikusnak akarták láttatni, holott az néha már az ízetlenkedés, sőt az idéetlen krakélerkedés határát súrolta, a jobb ízlésű ember szégyellte végigmenni

vele az utcán” (97.). „Hatalmával úgy élt, hogy ötven éven keresztül lényegében minden haladó társadalmi és irodalmi törekvést elnyomni igyekezett, még hozzá elsősorban azért, hogy öns céljaiból eredő hatalmi pozícióját zavartalanul fenntarthassa” (145.).

Mindez ismerősen hangzik. A stílus indulatossága, a kijelentések érezhető el-túlzottsága Németh László *Kisebbségben* című írásának (1939) egyes részleteit juttatja eszünkbe. Ott a *Bánk bán tanulmány* „logikai szerecsenmosás”-nak, míg Gyulai erős vitacikkei „logikai vagy erkölcsi bunkózások”-nak minősülnek, s a „vitéz kis úr” – Kazinczyhoz hasonlóan – elnyeri a „nagy pusztító” díszítő jelzőt (Németh László, *Sorskérdések* 1989. 431.).